

नेपालको प्रशासनिक सुधारका आयामहरू

शोभा पोखरेल*

पृष्ठभूमि

नेपालको इतिहास विभिन्न धर्मशास्त्रहरू तथा पुराणको आधारमा नेपाललाई अत्यन्तै प्राचीन भूमिको रूपमा वर्णन गरेको पाइन्छ । करोडौं वर्ष अगाडि बनेका यहाँका पर्वत शृङ्खलाहरू र उपत्यकामा पछि आएर बस्ती बढ्दै गएको बुझिन्छ ।

लिच्छविकाल

नेपालको इतिहास अध्ययन गर्दा किरात शासकहरूले भन्दा एक हजार वर्ष राज्य गरेपछि लिच्छवि शासकहरूले अधिकार आफ्नो हातमा लिए । समाजले निकै उन्नति गरेको कुरा त्यसवेलाको विभिन्न वास्तुकला, धातुकला र मूर्तिकलाबाट थाहा पाइन्छ । 'मानगृह', 'कैलाशकूट भवन', 'भद्रविलास' आदि भवनहरू र अनेक चैत्यहरू त्यसवेलाका वास्तुकलाका नमुना थिए । चिनिया यात्री हु-यान्-चाङ्गले कैलाशकूट भवनको ठूलो प्रशंसा गरेका छन् । लिच्छविहरूले प्रशासनको क्षेत्रतर्फ पनि ध्यान दिएको कुरा त्यसवेलाका राजा वा शासक र प्रजाबीच "जसले प्रजालाई खुसी राख्दछ, त्यो नै राजा हो" भन्ने उक्तिबाट बुझिन्छ । नेपालमा द्वैध शासन (Dual Government) हुँदा दुवै पक्ष (Dejure; and Defato rulers) ले जनसहयोग प्राप्त गर्ने र जनताको आवाज सुन्ने कार्य गरे । राजाले त्यस्ता कार्यहरू 'महासामन्त' 'युवराज', 'प्रधान' आदिबाट गराउँथे ।

शिवदेव (प्रथम) र अंशुवर्माको द्वैध शासनपछि जिष्णुगुप्तको पनि द्वैध शासन रह्यो । महासामन्त अंशुवर्मा भैं जिष्णुगुप्तले पनि आफ्ना नामका मुद्राहरू चलाए । चन्द्रेश्वर अभिलेखबाट त जिष्णुगुप्त नै आफूलाई वास्तविक शासक भएको उक्त कुरा 'श्रीजिष्णुगुप्तस्य प्रवर्धमानविजयराज्ये' भन्ने लेखिएबाट बुझिन्छ । जिष्णुगुप्त जिष्णुगुप्तका छोरा थिए र जिष्णुगुप्तले आफ्नो पुत्रलाई 'युवराज' घोषित गरेकोले जिष्णुगुप्तका मनमा नाममात्रका लिच्छवि राजाहरूलाई धपाई राजसिंहासन आफ्ना वंशजहरूका निमित्त एकलौटी तुल्याउने महत्वाकाङ्क्षा लुकेको बुझिन्छ । लिच्छविकालमा द्वैध शासन मात्र नभएर त्रयीशासन समेत भएका कुरो प्रमाणहरूबाट अवगत हुन आउँछ । यद्यपि प्रत्येक कालखण्डमा जनताकै सुखका लागि राजाहरूले प्रयास गरेको पाइन्छ ।

नेपाल विश्वकै एक मात्र हिन्दू राज्यबाट धर्मनिरपेक्ष राज्य भइसकेको छ तथापि यहाँका शासकहरूले मात्र नभएर जनताले पनि हिन्दूधर्मको सिद्धान्त तथा संस्कारलाई सदा मानिआएका थिए । हिन्दू नीतिशास्त्र-धर्मशास्त्रहरूलाई आधार बनाएर यस देशका शासकहरूले शासन गरेका थिए । स्थानीय शासनमा

* इतिहास विषयका सहप्राध्यापक डा. पोखरेल हाल पाटन संयुक्त क्याम्पस, पाटनढोका, ललितपुरमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

170 नेपालको प्रशासनिक सुधारका आयामहरू

‘विषयाधिपति’ (विषय = प्रान्त) थिए भने कैयौं ठाउँमा ‘सामन्त’ पनि हुन्थे । स्थानीय प्रशासनमा ‘द्रङ्ग’, ‘तल’, ‘ग्राम’ आदि हुन्थे ।

नेपालको प्रशासनको आधारशिला नै ‘कथं प्रजा मे सुखिता भवेत्’ (प्रजालाई कसरी सुखी बनाउने ?) भन्ने कुरोलाई सबैजसो शासकहरूले मानेको हुन्थे ।

जसरी लिच्छविकाल हिन्दूधर्मशास्त्रमा आधारित थियो त्यसरी नै मल्लकालको आधार पनि ‘हिन्दूधर्मशास्त्र’ नै मानिन्थ्यो ।

मल्लकाल

लिच्छविकालपछि मल्लकालमा पनि राजाहरू जनतामुखी नै थिए । मल्लराजाहरू जनताको भलाइका लागि निरन्तर सोचिरहन्थे । राष्ट्रिय महत्त्वपूर्ण निर्णय लिनुपर्दा पनि जनतालाई (टोल-टोलबाट) बोलाएर सल्लाह-सुझाव लिएर मात्र निर्णय लिन्थे ।

रणजित मल्ल ललितपुरको राजा हुँदा उनले पाटन दरबारको शिलापत्रमा यस्तो कुरा राख्न लगाए- “राजाले अन्याय गरे भने प्रमानहरू (भारदारहरू) र प्रजा मिलेर राजालाई सतर्क गराउने, भारदारहरूले अन्याय गरेमा राजा र प्रजा मिलेर सतर्क गराउने र प्रजाले अन्याय गरेमा राजा र प्रमानहरू मिलेर सतर्क गराउने ।”

सुरुमा पूर्वीय परम्पराअनुसार ‘अमात्य’, ‘प्रमान’, ‘महासामन्त’ ‘प्रधान’ आदि जस्ता पदहरू हुन्थे । पछि भारतमा मुगल बादशाहको दबदबा भएपछि भने उर्दू भाषागत पदहरू लिइन् थाले ।

रुसको मिखोभ राजपरिवार फ्रान्सेली भाषा बोल्थे भने नेपालमा पनि संस्कृत, मैथिली जान्नेलाई बुद्धिजीवी सम्झने सोचाइ छ । भीम मल्ललाई ‘काजी’ भनिएको छ । काजी पदले Civil Administration पट्टिको Chief (प्रमुख) भन्ने देखाउँछ, भने Military Officer ... उमराव’ शब्दको प्रयोग तत्कालीन भारतमा गरेको पाइन्छ, र सो कुरा नेपालले पनि अनुकरण गरेको पाइन्छ । ‘उमराव’ उर्दू भाषाको शब्द हो ।

मल्लकालका राजाहरू बढी मात्रामा जनमुखी भएको र स्थानीय प्रशासनमा ‘प्रान्त’ हरूको प्रचलन भएको पाइन्छ ।

मल्लकालको समाप्तिपछि शाहकालमा आएर पनि शासक, प्रशासकहरू जनमुखी हुन्थे । आधुनिक नेपालका जन्मदाता बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहका पूर्वजहरू जस्तै रामशाह (गोरखाका) को नाम विशेष उल्लेखनीय मानिन्छ । उनको राम्रो प्रशासनिक सोचाइ र कार्यले गर्दा त्यतिबेलाको उखान “न्याय नपाए गोर्खा जानु” बनेको थियो । यस वाक्यले एउटा न्यायसंगत राज्यका रूपमा तत्कालीन गोरखा रहेछ भन्ने परिचय मिल्दछ । रामशाहले गोरखा राज्यबाट हरेक जनताका घरको छानोमा धुवाँ आएको छ कि छैन भनेर हेर्ने अनि मात्र आफू भोजन गर्दथे । त्यस्तै कान्तिपुरका राजा महेन्द्र मल्लले पनि आफ्नो राजधानीका सबै जनताले खाना खाइसकेपछि मात्र आफू खान्थे । लिच्छविकाल मात्र नभएर मध्यकाल र

शाहकाल दुवै कालका शासकहरूको शासन एवं प्रशासन दक्षता निकै सबल र जनमुखी भएको पाइन्छ ।

शाहकाल

पृथ्वीनारायण शाहले पनि जनताको आवाजको कदर गरेर ‘...मेरो चाहना त बिराजबखेति हो तर जनचाहना कालुपाँडे भएको हुनाले कालुपाँडेलाई नै काजी पद प्रदान गरें’ भनेर जनचाहनाको कदर गरेको कुरा दिव्यउपदेशमा भने ।

पृथ्वीनारायण शाहका कान्छा छोरा बहादुर शाह बाबु भैं महत्त्वाकाङ्क्षी थिए । पश्चिमी नेपालको विजय गर्ने बाबुको जुन अधुरो अभिलाषा थियो त्यो पूरा गर्ने क्षमता यिनको थियो । यस परिस्थितिमा नै भारदारहरूमा रहेको पुरानो मतभेदको बीज अङ्कुरित भयो र कसैले बहादुर शाहको तथा कसैले प्रतापसिंह शाहको समर्थन गर्न थाले । यसरी भारदारी प्रथाले गर्दा दुई राजपुत्रहरूको तनावले बहादुर शाह निष्कासित भए र पूर्णियामा बस्न बाध्य भए ।

बहादुर शाहको नायव भई षड्यन्त्रवश पतनपछि नै नेपालको इतिहासमा दुई प्रमुख प्रतिद्वन्द्वी भारदार खलक ‘थापा’ र ‘पाँडे’ देखापरे ।

जनताका छोरा मुख्तियार भएका भीमसेन थापाको समयमा पनि महत्त्वपूर्ण सुधारहरू भए । तत्कालीन प्रशासनिक व्यवस्थामा सर्वप्रथम ‘राष्ट्रनायक’ अनि ‘मुख्य चौतरिया’ ‘चौतरिया,’ चारकाजीमध्येका ‘प्रमुख काजी’, ‘अन्य काजी’, ‘धर्माधिकारी,’ ‘पुरोहित’ ‘खजान्ची’, ‘कपरदार,’ ‘सरदार’, ‘सुब्बा’, ‘सुवेदार’ जस्ता दर्जाहरू थिए । भीमसेन थापाको प्रशासनको सुधार व्यवस्थामा सबैभन्दा प्रमुख ‘राष्ट्रनायक’, ‘हाराजाधिराज’ भए । यसरी पहिले चौतरियाले गर्ने काम ‘मुख्तियार’ ले गर्न थाले । राजाको नाउँमा राष्ट्रको सम्पूर्ण कार्य ‘मुख्तियार’ ले गर्ने भए । ‘चौतरिया’ राज्य परिवारका व्यक्तिलाई प्रदान गरिने एक उपाधि मात्र रहन गयो । यिन (भीमसेन थापा) ले जनरल र कमान्डर-इन-चीफको पदवी लिएर फौजी व्यवस्थाको पनि उच्च अधिकारी मुख्तियार शासन कार्यमा मुख्तियारलाई सहयोग गर्न अन्य कर्मचारीका रूपमा परराष्ट्र र अदालतर्फका पनि काजी हुन्थे । आर्थिक क्षेत्रका लागि खजान्ची जिन्सीमालको अधिकारी कपरदार : फौजी व्यवस्थातर्फका कर्नेल, सर्दार, सुवेदार, डिट्टाले मुख्तियारलाई शासन कार्यमा सल्लाह दिन्थे । चौतरियालगायत समस्त प्रशासकीय पदाधिकारीलाई भारदार भनिन्थ्यो ।

घुस विरोध

पृथ्वीनारायण शाहले घुस खान्या र दिन्या राष्ट्रका शत्रु हुन्, त्यस्तालाई ज्यान सजायँ दिया पनि पाप लाग्ना छैन भन्ने कुरो आफ्नो दिव्यउपदेशमा उल्लेख गरेका छन् । सोही कुरालाई कार्यान्वयन गर्नतिर भीमसेन थापा पनि लागेको पाइन्छ ।

भीमसेन थापाको समयमा भएका प्रशासनिक सुधारमध्ये एउटा महत्त्वपूर्ण कुरा के हो भने त्यतिबेला घुसप्रथाको विरोध गर्दै दूध खाने, घ्यू खानेजस्तो चलनलाई बन्द गरी कुनै अधिकार प्राप्त व्यक्तिले घुस लिने र कसैले आफ्नो कामको सिलसिलामा घुस लिन नपाउने व्यवस्था गरे । त्यस्तै उनको समयको

नेपालले विभिन्न क्षेत्रमा सुधारको सुवर्ण अवसर प्राप्त गर्‍यो । भंसार, मालपोत तथा हुलाकको क्षेत्रमा आधुनिकीकरण हुनाका साथै विस्तृत हुन गयो ।

राणाकाल

राणाकालको प्रशासनबारेमा चर्चा गर्नुअघि छोटो रूपमा राणाशासनको सुरुवात कसरी भयो चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा सत्ताका लागि षड्यन्त्र दाउपेचका घटना कुनै नौलो कुरा होइन । वास्तवमा आधुनिक नेपालको राजनीति (ई.सं. १९५०-१) सम्म षड्यन्त्रमुखी राजनीति थियो । आफू सत्तामा आउन र आफ्नो शक्ति मजबुत पार्न बेला-बेलामा विभिन्न प्रकारका षड्यन्त्रहरू भएका उदाहरण इतिहासमा पाइन्छन् । पृथ्वीनारायण शाहको अन्तिम कालतिर राज्य शक्तिकै विषयलाई लिएर भाइहरूसँग उनको मनमुटाव भएको थियो । राजाहरू निरन्तर नाबालक र शासन कार्यमा उनीहरूको असक्षमताको कारण सत्ताका लागि भारदारहरू पनि जुरमुराउन थाले, दरबारभित्र नै सत्ताका लागि होड चल्न थाल्यो, जसको परिणामस्वरूप लामो समय नेपालमा राजनैतिक अस्थिरता र अराजकता छायो । गगनसिंहको हत्या र त्यसपछिको कोतको हत्याकाण्ड षड्यन्त्रमुखी राजनीतिको परिणाम थियो । ई.सं. १८४६ को १४/१५ सेप्टेम्बरको नरसंहारले देशमा राणाहरूको पारिवारिक शासनको जग बसाल्यो ।

नेपालको इतिहासमा राणाहरूको उदय एउटा महत्वपूर्ण घटना थियो । तत्कालीन राजनीतिक परिस्थितिको फाइदा उठाएर ई.सं. १८४६ सेप्टेम्बरमा जङ्गबहादुरद्वारा पारिवारिक शासन स्थापना गरेपश्चात् करिब एक शताब्दीसम्म यही नयाँ परिवारले नेपालको “वास्तविक शासन” गर्‍यो । राजा राणा प्रधानमन्त्रीका सहायकजस्तो मात्र बन्न पुगे । ई.सं. १९५६ अगष्ट ५ मा राजा सुरेन्द्रद्वारा प्रदान गरिएको सनदले राणा प्रधानमन्त्रीलाई राज्यको वास्तविक शासक बनायो भने राजा नाम मात्रको शासक बन्न पुगे ।

जङ्गबहादुर राणा जब १८५१ मा बेलायतबाट फर्के तब उनले “कौशल” नामको कानुन तर्जुमा गर्ने समितिको गठन गरी विभिन्न आदेश, लालमोहर र सनदहरूमा छरिएका सबै ऐन-नियमलाई संयोजित गरी नेपालको लिखित कानुन तयार गराए । जङ्गबहादुर राणाको प्रधानमन्त्रित्व कालमा नेपालले एक सबल सरकार प्राप्त गर्‍यो । महाकाली एकीकृत नेपाललाई एउटा सबल संगठनमा आबद्ध गर्न राणा शासनकाल सफल भएको थियो ।

नेपालका लिच्छवि, मल्ल पछि र राणा शासनकालको सुरुवात हुनुभन्दा अगाडिका शासकहरूले प्रशासनिक क्षेत्रतर्फ जुन किसिमको परिपाटीको सुरुवात गरे त्यस्तै गरेर राणाशासकहरूले पनि आफ्नो शासनकालमा नेपालको प्रशासनतर्फ केही परिवर्तनहरू गरे । राणा शासनकालमा आफ्नै परिवारकाहरूले शासन गरे तापनि एक पदाधिकारीले अर्को पदाधिकारीलाई शङ्काको दृष्टिले हेर्ने । वीरशमशेरले आफ्नो काका रणोद्दीपसिंहलाई हत्या गरेर आफू श्री ३ महाराज भए र आफ्नै

सहोदर भाइ खड्गशमशेरलाई पाल्ना धपाए । चन्द्रशमशेरले आफ्नै दाजु देवशमशेरलाई पदच्युत गरी श्री ३ महाराज बने र राणा परिवारमा 'ए', 'बी' र 'सी' श्रेणी विभाजन गरे । जुद्धशमशेरले 'सी' श्रेणीका राणाहरूलाई पदच्युत गरी उपत्यकाबाहिर निष्कासन गरे । चन्द्रशमशेरकै जेठा छोरा मोहनशमशेरले पद्मशमशेरलाई श्री ३ महाराजको पदबाट राजीनामा दिन बाध्य गराए । उनीहरूको समयमा सर्वोच्च तहमा प्रशासनिक, न्यायिक र सैनिक व्यवस्थाहरू प्रधानमन्त्रीकै हातमा केन्द्रित भए पनि पहिलोचोटि निजामती र सैनिक प्रशासन दुई बेग्लाबेग्लै अङ्गबाट गरिने भयो । निजामती प्रशासनका प्रमुख चीफ साहेब हुने भए भने लाठसाहेबचाहिँ सैनिकतर्फका प्रमुख हुने भए ।

राणाशासनकालमा सबैभन्दा माथिल्लो श्रेणीमा 'श्री ५ महाराजाधिराज' त्यसपछि श्री ३ महाराजा (राणाहरू), त्यसपछि कमान्डर-इन-चीफ, सिनियर कमान्डिङ्ग जनरल प.क.ज., पू.क.ज., द.क.ज. र उ.क.ज. क्रमशः आउँथे अर्थात् राणाकालीन प्रशासनको बागडोर उनै राणापरिवारकै हातमा सीमित थियो ।

कुनै पनि अड्डामा वैधानिक रूपले कसैलाई भर्ना गर्नुपरेमा पिउनसम्म पद प्राप्त गर्न पनि व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्रीको समक्ष उपस्थिति गराइन्थ्यो र उनीद्वारा नै नियुक्ति दिइन्थ्यो ।

माथि उल्लेखित राजनैतिक घटनाहरूको कारणले राणाशासनकालमा चीफसाहेब (प.क.ज.) जो वास्तविक रूपमा सेनाका प्रमुख भए पनि अविश्वासका कारण निजामती प्रशासनका प्रमुख बनाइए र जङ्गीलाठ (द.क.ज.) प्रशासनका प्रमुख भए पनि सेनाको प्रमुख बनाए । यसरी बनाइनुको खास उद्देश्य श्री ३ महाराज आफ्नो भाइभतिजाहरू देखी सशङ्कित र त्रसित भएको हुनाले Check and Balance (शक्ति सन्तुलन) को नीति अवलम्बन गरिएको हुन सक्छ ।

श्री ३ महाराजका उत्तराधिकारीका रूपमा कमान्डर-इन-चीफ हुन्थे । नेपालमा यिनलाई 'मुख्तियार' भन्ने चलन थियो तर प्रचलित भाषामा 'चीफसाहेब' भनिन्थ्यो । यसरी महाराजको उत्तराधिकारीका रूपमा रहेको हुँदा नेपालको निजामती र सैनिक अधिकारीहरू श्री ३ महाराजपछि यिनमै अवस्थित हुने हुँदा निकै शक्तिशाली थिए । निजामतीतर्फका प्रमुख भए तापनि वास्तविक रूपमा 'जनप्रशासन' का प्रमुख कमान्डर-इन-चीफ थिए र यिनै व्यक्तिले प्रशासनको रेखदेख गर्नुपर्थ्यो । यस पदलाई विशेष आकर्षक बनाउने उद्देश्यले श्री ३ महाराज चन्द्रशमशेरले आफ्नो समयमा पन्द्रहवटा मुख्य अड्डा वा विभाग र ५७ वटा साधारण अड्डा वा विभागको जिम्मा पनि कमान्डर-इन-चीफलाई नै दिएका थिए । कमान्डर-इन-चीफको मातहतमा मुलुकी अड्डा (गृह तथा साधारण) कृमारीचोक (लेखा तथा लेखा परीक्षण), ऐन खाना (कानून), कौशल भारदारी, तोषाखाना, किताबखाना (निजामती तथा सैनिक दर्जा), मुलुकी खाना र कौषी (राष्ट्रिय ढुकुटी) विन्तीपत्र निक्सारी अड्डा, मुलुकी बन्दोवस्त अड्डा थिए । कमान्डर-इन-चीफले १७ तोपको सलामी पाउने व्यवस्था भएकोमा मोहनशमशेरले आफू प्रधानमन्त्री भएपछि एक्काईस तोपको सलामीको व्यवस्था गरे ।

राणाकालीन प्रशासनिक कार्यालयहरू यसप्रकार छन् : खड्ग निशान अड्डा (सबैभन्दा माथिल्लो प्रशासनिक इकाइ), बिन्तीपत्र निक्कासी अड्डा (उच्च न्यायिक इकाइ), मुलुकी बन्दोबस्त अड्डा (गृह, सामान्यतर्फको सम्पूर्ण कार्य हेर्थ्यो), मुन्सीखाना (परराष्ट्रसम्बन्धी), मुलुकी खाना (राष्ट्रको ढुकुटीका रूपमा), कमान्डरी किताब खाना (यो अड्डाले प्रत्येक निजामती र सैनिक कर्मचारीहरूको नाम, पद, मिति सम्पूर्ण विवरण राखेको हुन्थ्यो तथा यसअन्तर्गत, 'दर्शन फाँट,' 'दर्ता फाँट' पनि पर्दथे । एकप्रकारले हेर्ने हो भने श्री ३ महाराज राणा प्रधानमन्त्रीहरूको व्यक्तिगत प्रशासनिक इकाइ थियो पनि भन्न सकिन्छ । यसको स्थापना जङ्गबहादुर राणाद्वारा भएको थियो । अतः यो निजामती र सैनिक कर्मचारीको रिकर्ड राख्ने पुरानो अड्डा थियो ।

धर्मकचहरी (विशेष अदालत भैं), जङ्गी बन्दोबस्त अड्डा (रक्षा मन्त्रालयका रूपमा), कौशी तोषाखाना (धन खर्च गर्ने), मुलुकीखाना (धन जम्मा गर्ने कार्य गर्थ्यो) । यसप्रकार कौशी तोषाखानाले मुलुकीखानासित मिलेर कार्य गर्थ्यो । हाजिरी गोश्वारा (विभिन्न अड्डा अदालतमा काम गर्ने सरकारी कर्मचारीहरूको जनरल अफिस (शिक्षासम्बन्धी), सेस्ता अफिस (विभिन्न रिपोर्ट, सवाल, सनदहरू मुलुकी बन्दोबस्त अड्डा, इन्जिनियरिङ अड्डा, पुलिस सुपरिटेन्डेन्ट अफिस र अन्य अड्डाका साथै जिल्लाहरूमा रहेका सेस्ता अड्डाहरूमा पठाउने कार्य गर्थ्यो), घरकाज अड्डा (वीरशमशेर राणाले आफ्ना छोराहरूको दरबार बनाउनका लागि स्थापना गरेको अड्डा हो भन्ने भनाइ केही इतिहासकारहरूको छ ।

उपरोक्त कुराहरूका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने राणा शासनकालमा पनि देशको प्रशासन सुचारु रूपबाट चलाउनका लागि विभिन्न अड्डाहरू खोलिएका थिए । तर ती सबैको निचोडका रूपमा के भन्न सकिन्छ भने मुलुकको सम्पूर्ण शासनको 'केन्द्रबिन्दु' एकमात्र थियो, त्यो हो- 'श्री ३ महाराज' ।

राणाशासनकालको समाप्तिपछिका दिनहरूमा केही परिवर्तनहरू नितान्त जरुर भए । राणाकालीन प्रशासनिक कार्य सङ्गठित रूपमा हुँदैनथ्यो, अधिराज्यको शासन केन्द्रीकरण गरिएको थियो । सारा शक्ति एउटै व्यक्ति 'प्रधानमन्त्री श्री ३ सरकार' को हातमा भएको हुनाले सबै महत्त्वपूर्ण काम राजधानीमा नै हुन्थ्यो, सबै प्रमुख अड्डाखानाहरू राजधानीमा नै थिए । तर ती विभिन्न सरकारी निकायहरूका बीचमा समन्वय ल्याई सुचारु रूपले प्रशासनिक कार्य चलाउन कुनै केन्द्रीय सचिवालयको अस्तित्व थिएन । ती अड्डाहरू रोलवाला राणाहरूको निवासस्थानमा स्थापना गरिएका थिए । यसप्रकार यसबेलाका कमीकमजोरीहरू शासनमा भए तापनि अधिल्लो प्रशासनिक तौरतरिकालाई जोड-घटाउ गरी तथ्याङ्क पत्ता लगाउन पछिका शासकहरूलाई सजिलो भयो ।

राणाशासनकालको समाप्तिपछि (२००७ सालपछि) प्रशासनिक क्षेत्रमा निकै परिवर्तनहरूको खाँचो देखापरेको थियो भने टङ्कप्रसाद आचार्यको प्रधानमन्त्रित्वकालमा त यस क्षेत्रले एउटा अतुलनीय आयाम नै थप्यो जसका बारेमा क्रमशः चर्चा गरिनेछ ।

राणा शासनको समाप्तिपश्चात्

राणाशासनको समाप्तिपछि आ-आफ्नो दरवारमा बसेर प्रशासन चलाउने परिपाटी समाप्त भयो र सिंहदरवारले केन्द्रीय सचिवालयको रूप लियो । टङ्कप्रसाद आचार्य प्रधानमन्त्री भएर शासन सम्हाल्नुभन्दा पहिलेदेखि नै प्रशासनको क्षेत्रमा यसलाई सशक्त रूपमा क्रियाशील गराउने केही कार्यहरू भने २००८ सालमा निजामती संघ समिति गठन गरिएपछि यसले राणाशासनकालमा सृजना गरिएका पदहरू सर्दार, काजी, बडाकाजी आदिलाई नवीकरण गरी सेक्रेटरीजस्ता राजपत्राङ्कित पदहरू सृजना गर्‍यो ।

भारतबाट नेपाल आएको बुच कमिशनद्वारा विभिन्न सुझावहरू दिइएको थियो । जस्तै- कर्मचारीहरूको पुनर्गठन गरिनुपर्ने, निजामती सेवाको वर्गीकरण गरिनुपर्ने, अनावश्यक प्रशासनिक तहहरू कटौती गरिनुपर्ने, फाइलिङ प्रणाली अपनाइनुपर्ने, नि.से.नि. को व्यवस्था गरिनुपर्ने, आर्थिक नियमको व्यवस्था गरिनुपर्ने, कर्मचारीहरूमा सुधार गरिनुपर्ने, तत्कालीन सत्र मन्त्रालयहरूलाई घटाई एघारवटा मन्त्रालय कायम गरिनुपर्ने, हाजिरी गोश्वारा र अड्डाजाँच कार्यालयहरू जाँच गरिनुपर्ने, मुख्य सचिवको व्यवस्था गरिनुपर्ने, बडाहाकिमलाई जिल्ला मजिस्ट्रेटको जस्तो अधिकार दिइनुपर्ने, सरकारी कर्मचारीलाई तालिम दिइनुपर्ने, कार्य विभाजन एवं सचिवालय दिग्दर्शनको व्यवस्था गरिनुपर्ने, केही अवधिका लागि करिब तीसजना भारतीय अधिकृतको सेवा लिएमा काम गर्न सघाउ पुग्ने आदिजस्ता मूलभूत सुझावहरू परेका थिए । ती सुझावहरू कार्यान्वयन हुन नसके तापनि उक्त प्रयास जुन प्रशासनको क्षेत्रमा नेपालमा तत्कालीन समयमा भएको थियो त्यसलाई सकारात्मक दृष्टिकोणले नै हेर्नुपर्दछ किनकि हरेक कार्यको आफ्नै महत्त्व हुन्छ ।

राणाशासन व्यवस्थाका विरोधमा नेपाल प्रजापरिषद्जस्तो एउटा गोप्य संस्था खोली (१९९३ सालमा) राणाशासनको धज्जी उडाउने टङ्कप्रसाद आचार्य १९९७ सालमा सर्ववहरणसहित जेल परेपछि उनले मृत्युदण्डको सजाय पाएका थिए, तर ब्राह्मण भएको नाताले मात्र उनी मारिएनन् । जब उनी जेलबाट छुटे र केही वर्षपश्चात् प्रधानमन्त्रीसमेत बने अनि उनले नेपालको प्रशासन क्षेत्रतर्फ सर्वप्रथम आफ्नो ध्यान आकृष्ट गरे ।

आचार्य प्रधानमन्त्री भएपछि

प्रशासन भनेको राष्ट्रको कडी हो । टेरि.एल. कुपरको ह्यान्ड बुक अफ एडमिनिस्ट्रेटिभ इथिक्स (Hand Book of Administrative Ethics) मा Corruption बारे यस्तो वाक्य लेखिएको छ :

Corruption is an integral part of human nature. It will always flourish in the right circumstances.

‘सरकारको कमजोर नीतिले गर्दा पनि भ्रष्टाचारलाई प्रस्फुटित हुन मद्दत मिल्छ । अतः भ्रष्टाचारविहीन प्रशासनले मात्र राष्ट्रको उत्थान गर्दछ, अन्यथा

राष्ट्रलाई पतनतिर धकेल्दछ । शायद त्यसैकारणले होला टङ्कसाद आचार्यले सर्वप्रथम पाइला प्रशासनिक क्षेत्रतर्फ नै चालेका ।

आचार्य प्रधानमन्त्री हुनेवित्तिकै आफ्नो पहिलो सार्वजनिक भाषणमा नै उनले प्रशासनतर्फको सुधार गर्ने विचारधारा प्रकट गरेका थिए । उनी सामन्ती व्यवस्थामा गठन गरिएको सरकारी मिशिनरीको पुनर्गठन यसकारणले गर्न चाहन्थे कि आउने दिनमा प्रशासनिक क्षेत्रमा राम्रो सुधार हुन सकोस् । त्यसका लागि सरकार प्रयत्नशील भएको तथा शीघ्र नै सरकारी यन्त्रको पुनर्गठन हुने कुरा उनले व्यक्त गरेका थिए ।

सामन्ती प्रथाको अन्त्यको घोषणा (२०१२/१२/७), साम्राज्यवादबाट सञ्चालित विदेशी पूँजीमाथि रोक, भूमिसुधार, औद्योगिकीकरण र पञ्चवर्षीय योजनाको तर्जुमा तथा सोद्वारा मुलुकको विकास गर्ने कार्य, स्वतन्त्र सर्वोच्च न्यायलयको स्थापना, राष्ट्र बैंकको स्थापना, लोकसेवा आयोगको सुरुवात, निजामती कर्मचारी नियमावलीको व्यवस्था, त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना, राजकीय प्रतिष्ठान, इन्जिनियरिङ कलेजको शुभारम्भ गरेर प्रधानमन्त्री टङ्कसाद आचार्यले नेपालको इतिहासमा अमूल्य देन दिएका छन् । त्यसबखतको प्रशासनिक क्षेत्रबारे यसरी चर्चा-परिचर्चा गर्न सकिन्छ :

प्रशासकीय पुनर्गठन र योजना आयोगको गठन

टङ्कसाद आचार्यले गठन गरेको प्रशासकीय पुनर्गठन आयोग नै पछि गई आचार्य आयोगको नामबाटै चिनिएको हो । यस आयोगमा नेपाल सरकारका सबै सचिवहरू पदेन सदस्य तथा जनप्रशासनमा दक्षता एवं शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका अन्य सदस्यहरू पनि मनोनीत गरिएका थिए । तीमध्ये तीनजना सदस्यहरूमा कुलशेखर शर्मा, रामचन्द्र मलहोत्रा र नन्दलाल जोशी पनि थिए । आचार्य आयोग एउटा उच्चतरीय आयोग भएको तथा यस आयोगभन्दा पूर्व त्यस्ता महत्त्वपूर्ण आयोग नभएको र प्रशासनिक कार्यको कार्यान्वयन आचार्यकै समयमा हुन गएको थियो । उक्त आयोगले नै सर्वप्रथम निजामती सेवा नियमावली तर्जुमा गरी विधिवत् रूपमा जारी गर्नुका साथै बुच कमिशनका सिफारिशहरूलाई विशेष ध्यान दिनुका साथै विभिन्न नियम तथा नियमावलीहरू जारी गरेको थियो ।

२०१३ साल असार महिनामा आफ्नै अध्यक्षतामा टङ्कसाद आचार्यले सबै मन्त्रालयका बाह्रजना सचिव, रामचन्द्र मलहोत्रा, नन्दलाल जोशी र कुलनाथ सदस्य भएको, कुलशेखर शर्मा सदस्य सचिव र वी.जी. युगेश्वर सल्लाहकार भएको प्रशासन पुनर्गठन योजना आयोगको गठन गरी विभिन्न विषयमाथि छलफल विचार-विमर्श गरी आफ्नै सिफारिश प्रस्तुत गर्नका लागि सुझाव दिए । भारतीय विशेषज्ञहरूले पनि विभिन्न क्षेत्रमा आ-आफ्नो तर्फबाट त्यसमा सहयोग पुऱ्याएका थिए ।

जिल्ला प्रशासनको पुनर्गठन र निजामती सेवा ऐनको तर्जुमा श्री एच. लाल र श्री वी.जी. मुखेश्वरद्वारा, जनप्रशासन संस्था स्थापनामा सहयोग हार्टभिङ्ग निसेनद्वारा गरिएको थियो । साथै कार्य सुचारु रूपबाट कार्य सञ्चालन गर्नका लागि दुईवटा अस्थायी समितिहरूको पनि गठन गरिएको थियो ।

आचार्य आयोग एक उच्चस्तरीय आयोग थियो । टङ्कप्रसाद आचार्यको कार्यकालमा निजामती सेवामा भएका सुधार यसप्रकार छन् :

आचार्य आयोगले नै सर्वप्रथम निजामती सेवा ऐन र निजामती सेवा नियमावली २०१३ सालमा तर्जुमा गरी विधिवत् रूपमा जारी गरायो । यसो गर्दा बुच कमिशनको सिफारिशलाई पनि ध्यान दिइएको थियो । नेपाल न्याय सेवा नियम, २०१३, नेपाल प्रशासन सेवा गठन नियमावली ०१३, नेपाल प्रशासन सेवा श्रेणी- भर्ना नियमहरू, २०१३, नेपाल न्याय सेवा गठन र संशोधन नियम, २०१३ जारी गरायो । यसरी जारी भएका नियम-नियमावली आदिबाट नेपाली निजामती सेवातर्फ विभिन्न सुधारहरू हुन गएका थिए । टङ्कप्रसाद आचार्यद्वारा जारी गरिएको ऐनमा निजामती सेवाको गठन, जागिरदारहरूको नियुक्ति अवधि (जागिरको अवधि, दर्जा घटाउने वा जथाभावी तरिकाबाट निजामती कर्मचारीको बचाउ सेवा तथा भर्नासम्बन्धी शर्तहरू, सरुवा, बहुवासम्बन्धी सिद्धान्तहरू, अन्यायमा परेका निजामती कर्मचारीहरूद्वारा नालेस गर्न सक्ने उपाय, उनीहरूको बचाउसम्बन्धी नियम र तरिका आदि उल्लेख गरिएको थियो । ऐनमा कुनै निजामती कर्मचारीलाई गैरकानुनी तरिकाबाट पदबाट हटाइएको खण्डमा गजेटेड पदकाले सर्वोच्च अदालतमा र सोमनिकाले सरकारमा उजुरी गर्न पाउने व्यवस्था पनि गरिएको थियो ।

जनप्रशासन संस्था (Institute of Public Administration) को पनि तत्कालीन नेपालमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको थियो । सामान्य प्रशासन संगठन एवं व्यवस्थापन, कर्मचारी प्रशासन, आर्थिक प्रशासन, सार्वजनिक नीति, समाज कल्याण तथा मजदुर समस्या, नेपाली अर्थव्यवस्था, स्थानीय प्रशासन, कर प्रशासन, योजना तर्जुमा, प्रशासकीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका विषयहरूा प्रशिक्षण दिनका लागि जनप्रशासन संस्थाको स्थापना टङ्कप्रसाद आचार्यको प्रधानमन्त्रित्वकालमा भएको थियो । हालको नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान (Nepal Administrative Staff College) को जग नै टङ्कप्रसाद आचार्यको जनप्रशासन संस्थाको विकसित रूप हो भन्न सकिन्छ ।

कर्मचारीहरूको क्षमताको मूल्याङ्कन गर्नका लागि निम्न आधारहरू तयार पारिएको थियो । जस्तै शैक्षिक योग्यता, पूर्वकार्य अनुभव, सेवाको रेकर्ड, अन्तर्वार्ता आदिलाई आधार मानी कर्मचारीहरूको दक्षताको परीक्षा लिइन्थ्यो । यस बुँदाको आधारमा केही कर्मचारीहरूको अन्तर्वार्ता लिने कार्य समेत सुरु भइसकेको थियो तर यसै अवधिमा टङ्कप्रसाद आचार्य सरकारबाट अलग्गिनु परेको कारणबाट उनले सुरु गरेको पुनर्गठनको कार्य पूरा गर्ने मौकाचाहिँ उनलाई मिल्न सकेन तथापि उनका प्रशासनिक सुधारका प्रयासहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

जिल्ला प्रशासन पुनर्गठन योजना

तत्कालीन नेपालको प्रशासकीय स्वरूप एवं संरचनाको सुधार गर्ने उद्देश्यबाट जिल्ला प्रशासन पुनर्गठन योजना तर्जुमा गरिएको थियो । प्रशासकीय दृष्टिकोणले नेपाल ७ क्षेत्र, ३२ जिल्ला ७८ उपजिल्ला, १६५ ब्लक र ग्रामपञ्चायतहरूमा विभाजित गर्न प्रस्ताव राखिएको थियो भने केन्द्रीय स्तरको

प्रशासकीय संरचनातर्फ पनि सुधार गर्ने दृष्टिकोणबाट विभिन्न सुझावहरू पनि तयार पारिएको थियो । तर समय छोटो भएको कारणले गर्दा टङ्कप्रसाद आचार्यले सुरु गरेका कर्मचारीहरूको पुनर्गठन गर्ने कार्य एवं प्रशासकीय संरचनासम्बन्धी कार्यहरू सुसम्पन्न हुन भने सकेन तापनि यस क्षेत्रको जग निर्माण गर्ने श्रेय निःसन्देह टङ्कप्रसाद आचार्यमा जान्छ ।

पञ्चवर्षीय योजना सम्बन्धमा गरिएका प्रशासन सुधारसम्बन्धी व्यवस्था

टङ्कप्रसाद आचार्य प्रधानमन्त्री हुनु अगावै २०१३ साल असोज २२ गते एउटा शाही घोषणाद्वारा पञ्चवर्षीय योजनाको घोषणा भएको थियो । तर २०१३ साल असोज महिनादेखि औपचारिक रूपमा कार्यान्वयन भएको मानिने गरी २०१४ साल चैत्र १ गतेका दिनमा श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्रबाट सो योजनालाई स्वीकृति बक्सैको थियो । आचार्य मन्त्रिमण्डल २०१४ साल आषाढ ३१ गतेसम्म कायम रहेकोले टङ्कप्रसाद आचार्यको प्रधानमन्त्रित्वकालमा नेपालको उक्त पञ्चवर्षीय योजनाको मस्यौदामा आवश्यक छलफललाई परिमार्जन गरिएको हुनुपर्दछ । अतः सो पञ्चवर्षीय योजनाको तर्जुमा एवं परिमार्जन गर्ने कार्यमा आचार्यको प्रभाव मान्न सकिन्छ ।

पञ्चवर्षीय योजनाको घोषणा राजा महेन्द्रबाट वि.सं. २०१२ साल असोज २२ गते भएको भए तापनि यसको कार्यान्वयन भने २०१३ असोजपछि मात्र हुन सक्त्यो । यस प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाका लागि आचार्य सरकारले ३३ करोड रुपैयाँ व्यय गर्ने लक्ष्य राखेको थियो । यस योजनाका लागि २३ करोड ५० लाख रुपैयाँ वैदेशिक सहायताका रूपमा प्राप्त हुने लक्ष्य राखिएको थियो । भारतबाट १० करोड, चीनबाट ६ करोड, अमेरिकाबाट २ करोड, ५० लाख र अरू राष्ट्रहरूबाट तथा संघ-संस्थानहरूबाट ५ करोड रुपैयाँको अर्थिक सहयोग प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो । यस योजनामा खासगरेर तीनवटा कुरालाई परिलक्षित गरिएको थियो, जसमा क्रमशः 'यातायात तथा संचार,' 'कृषि' तथा 'औद्योगिकीकरण' परेको थियो ।

आचार्य आयोगका कार्यहरूबारे छोटो मूल्याङ्कन

आचार्य आयोगको प्रशासन सुधारका कार्यहरूले विशेष रूपले सफलता हासिल गरेको मान्न सकिन्छ । यस दृष्टिकोणबारे नन्दलाल जोशीले लेखेका छन्- "...१९५६ मा टङ्कप्रसाद आचार्यको मन्त्रिमण्डलपश्चात् नै नेपालमा प्रशासकीय विकासको गतिलाई तीव्रतर बनाउनै नयाँ युगको सुरुवात भएको थियो ।" यो पहिलो दृष्टिकोणबारे रामचन्द्र मलहोत्राको राय यस्तो देखिन्छ- "आयोगका सिफारिश र तिनको छिटो कार्यान्वयनको यति राम्रो क्रम एवं सौभाग्य आचार्यज्यूको आयोगपछिको कुनै आयोगले पाउन सकेन ।"

राणा शासनकालको समाप्तिपछि नेपालमा जुन प्रजातन्त्र आयो । त्यस प्रजातन्त्रकै अवधिमा बनेका प्रधानमन्त्री टङ्कप्रसाद आचार्यको पालिमा नेपालको प्रशासनिक इतिहासले नै नयाँ मोड लिएको कुरालाई आमजनताले मात्र नस्वीकारेर

प्राज्ञिक समुदायले पनि स्वीकारेकै छन् । डा. तुलसीनारायण श्रेष्ठ पनि आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

“टंकप्रसाद आचार्यको नेतृत्वमा नै आधारभूत प्रशासन सुधारका कार्यहरू सम्पन्न गरिएको ...”

आचार्य आयोगले गरेका कार्यहरूको संक्षिप्त तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु जरूरी छ । अतः पञ्चायतकाल र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पछि आचार्य आयोगले गरेका कार्यहरूको तुलनात्मक दृष्टिकोणबाट मूल्याङ्कन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । २०२५ सालमा श्री ५ को सरकारले श्री वेदानन्द झाको अध्यक्षतामा एक प्रशासन सुधार आयोग गठन गरेको थियो । सो आयोग (पछि झा आयोग) ले २०२५ साल आषाढ ७ गते आफ्नो प्रतिवेदन श्री ५ को सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्‍यो । तत्पश्चात् सो आयोगलाई विघटन गरी पुनः श्री वेदानन्द झाको अध्यक्षतामा नै एक सदस्यीय प्रशासन सुधार आयोगको गठन २०२५ कार्तिक २८ गते (श्री ५ को सरकारको कार्तिक २३ गतेको निर्णयअनुसार) गरियो । सो आयोगले २०२६ साल जेठ १ गते मध्यावधि प्रतिवेदन र २०२७ सालमा तेस्रो तथा अन्तिम प्रतिवेदन श्री ५ को सरकारसमक्ष प्रस्तुत गरेको थियो । त्यस्तै आर्थिक वर्ष २०३२/३/३ मा श्री ५ को सरकारले तत्कालीन मन्त्री भेषबहादुर थापाको अध्यक्षतामा अर्को प्रशासन सुधार आयोग (जसलाई पछि थापा आयोग भनियो) गठन गर्‍यो । यस आयोगले २०३३ साल श्रावण २० गते श्री ५ को सरकारसमक्ष आफ्नो प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्‍यो ।

जनआन्दोलन २०४६ द्वारा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएपछि गिरिजाप्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रित्वकालमा पहिलो निर्वाचित सरकारद्वारा गिरिजाप्रसाद कोइराला नै अध्यक्ष भएको एक प्रशासन सुधार आयोग गठन गरियो । यस आयोगमा कुलशेखर शर्मा कार्यकारी उपाध्यक्ष थिए तथा सत्रजना सदस्यहरू र एकजना सदस्य सचिव पनि थिए ।

उक्त तीनवटै आयोगमध्ये ‘झा आयोग’ को प्रतिवेदन विस्तृत थियो तथा सुझाव बढी दिइएको थियो । थापा आयोगले तैयार पारेको प्रतिवेदन गुणात्मक दृष्टिकोणबाट मध्यम खालको थियो । आचार्य आयोगले एकीकृत रूपबाट कुनै प्रतिवेदन तयार पारेको थिएन बरु आयोगभित्रका उपसमितिहरूले केही विषयहरूमा मात्र प्रतिवेदन तयार पारेका भए तापनि आचार्य आयोगका सिफारिसहरू एवं सुझावहरू चाहिँ बढीभन्दा बढी रूपमा कार्यान्वयन भई तत्कालीन प्रशासनमा नौलो तरिकाबाट सुदृढीकरणका साथै आधुनिकीकरण पनि हुन गएको थियो ।

निचोड

परम्परादेखि चलिआएको नेपालको प्रशासनमा आधुनिक तवरबाट सुधार गरी प्रशासनिक क्षेत्रको नेपालको सन्दर्भमा कुरो उठाउँदा आचार्य आयोग बढी सफल देखिन्छ । प्रशासनको पद सम्हालेका व्यक्तित्वहरू सही निकले भने प्रशासन अवश्य पनि राम्रो हुन आउँछ ।

उपरोक्त विवेचनाका आधारमा नेपाल एउटा अति प्राचीन देश भएको र यस देशका प्रशासकहरू जनताको भलो चाहने खालका थिए भन्ने कुरो स्पष्ट हुन्छ भने राणाकालमा केही शासकहरूको पालिमा आएर देशको प्रशासनिक पद ओगटेका व्यक्तिहरूको निहित स्वार्थले गर्दा नेपाली जनताले निकै कष्ट सहनु परेको कुरा अवगत हुन आउँछ ।

लिच्छवि शासक, प्रशासकहरू देखि लिएर शाहकालीन राजाहरूको पालिसम्मको प्रशासनिक इतिहासको अध्ययनबाट खासगरेर केही राणा शासकहरूबाहेक अन्य कालमा शासकहरू जनमुखी नै भएको हुँदा सकेसम्म जनतालाई भलो होस् भनेरै प्रशासन चलाएको पाइयो, तर राणाकालीन प्रशासनिक कार्य भने सङ्गठित रूपमा नभएको तथा सारा शक्ति एउटै व्यक्ति “प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज” को हातमा भएको हुनाले सबै महत्त्वपूर्ण कार्य राजधानीबाटै हुने तथा प्रधानमन्त्रीकै हातबाट सञ्चालित हुने हुँदा शासनमा निरङ्कुशता देखिनु स्वाभाविक नै हो । त्यसमाथि पनि यी शासकहरू आफ्नो र आफ्ना परिवारको मात्र भलो चाहने स्वार्थी खालका भएका हुनाले नेपाली जनता एकसय चार वर्षसम्म अँध्यारोमा रुमल्लिने परिस्थिति आयो ।

२००७ सालपछि नेपाली जनताले केही हदसम्म राहत पाए तर जब टङ्कप्रसाद आचार्य नेपालका प्रधानमन्त्री भए त्यसपछि भने प्रशासनको क्षेत्रमा नौलो आयाम थपिन पुग्यो । प्रशासनिक क्षेत्र एउटा अति नै महत्त्वपूर्ण क्षेत्र भएको हुँदा त्यसभित्र घुसपैठ पस्यो भने देशको सरकारी तन्त्रलाई नै तहसनहस गर्ने हुँदा “भ्रष्टाचार” लाई यस क्षेत्रबाट अलग्याउनै पर्दछ, पूरै अलग्याउन नसकेमा सक्दो कोशिश भने गर्नु पर्दछ । यस क्षेत्रलाई स्वच्छ राख्न सकेमा मात्र यसले राष्ट्रको ठूलो जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्तछ ।

प्रशासन सुधारप्रति कटिबद्ध, दूरदर्शिता भएका एक इमानदार र देशभक्त व्यक्तिका रूपमा टङ्कप्रसाद आचार्यलाई प्रायः सबैले हेरेको कुरो पनि उनी भ्रष्टाचारको सख्त विरोधी भएको हुनाले नै हो जुन कुरो आजको वर्तमान नेपालले महसुस नगरेको होला भन्न सकिँदैन । जबसम्म घुसतन्त्र, कमिशनतन्त्र बाँचिरहन्छ तबसम्म देशको प्रशासन शिथिल एवं कमजोर भइरहन्छ भइ नै रहनेछ ।

आचार्यका प्रशासनसम्बन्धी बुँदाहरूलाई आधारभूत मार्गनिर्देशनका रूपमा अपनाएमा अवश्य पनि यसबाट सकारात्मक परिणाम नै निस्कनेछ । देशको सरकार प्रमुखलाई नै प्रशासन सुधार आयोगको कार्यकारी अध्यक्ष बनाएमा, प्रशासनसम्बन्धी नीति तथा सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि उच्चस्तरका कर्मचारीहरूलाई नै मौका दिनुका साथै प्रशासन सुधारसम्बन्धी कार्यमा निरन्तरता दिएमा, सुधार गरिनुपर्ने विषयमा सुधारका कार्यशैली देशको प्रशासकीय वातावरण अनुकूल भएमा प्रशासन सुधारसम्बन्धी सिफारिस गर्ने उत्तरदायित्व भएका निकाय, आयोगलाई केही हदसम्म त्यस्तो सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने अधिकार दिई शक्तिशाली बनाएमा अथवा यी माथि उल्लेखित सम्पूर्ण बुँदाहरूलाई मन्त्रिमण्डलको सल्लाहबाट नै अधि

बढाएमा प्रशासनिक कार्य राम्ररी सञ्चालन हुने कुरोमा शङ्का गर्नुपर्ने अवस्था नआउला भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ कृतिसूची

अग्रवाल, एच.एन. सन् १९७६. *द एड्मिनिस्ट्रेटिभ सिस्टम अफ नेपाल*. न्यू दिल्ली : विकास पब्लिसिङ्ग हाउस ।

आचार्य, बाबुराम. २०२२. *नेपालको संक्षिप्त बृत्तान्त*. काठमाडौं : प्रमोद शमशेर र नीरविक्रम प्यासी ।

आचार्य, यज्ञराज. २०४७. *नेपालको इतिहास*. पोखरा : कोसेली प्रकाशन ।

उपाध्याय, श्यामप्रसाद. २०२०. *नेपालको प्रशासनिक व्यवस्था*. काठमाडौं : नेपाल साभ्ना प्रकाशन ।

उप्रेती, प्रेमरमण र थापा, कृष्णबहादुर. २०५३. *नेपालको संक्षिप्त सामाजिक, आर्थिक तथा कूटनीतिक इतिहास*. काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।

कर्कप्याट्रिक, कर्णल. सन् १९७५. *एन एकाउन्ट अफ दि किंदम अफ नेपाल*. न्यू दिल्ली : एसियन पब्लिकेशन सर्भिस ।

गोरखापत्र, २०१३ असार ४ गते ।

क्षेत्री, सुवरा. अप्राप्त. *प्रशासन सुधार आयोगका प्रतिवेदनहरू*. नेपाल : सुनयना क्षेत्री ।

जोशी, नन्दलाल. सन् १९८३. *इभोल्युशन अफ पब्लिक एड्मिनिस्ट्रेशन इन नेपाल : लेशन एण्ड एक्सपिरेन्सेज*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

दाहाल, पेशल. २०५०. *नेपालको इतिहास शुरुदेखि सुगौली सन्धिसम्म*. काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर. २०३६. *नेपालको राजनीतिक दर्पण*. पहिलो भाग. काठमाडौं : ध्रुवबहादुर देवकोटा ।

नेपाल गजेट, २००८ श्रावण २२ गते ।

नेपाली. नेपाल : मदन प्रकाशन गुठी, कार्तिक, मंसीर र पुस, पृ. २५-२६ ।

पन्त, साम्बभक्त. २०३३. *नेपालमा जनप्रशासन*. काठमाडौं : नैनादेवी पन्त ।

प्रशासन सुधार आयोगको मध्यावधि प्रतिवेदन, २०२६. श्री ५ को सरकार, प्रशासन व्यवस्था विभाग ।

प्रशासन सुधार आयोगको मध्यावधि प्रतिवेदन, २०२७. श्री ५ को सरकार, प्रशासन व्यवस्था विभाग ।

पोखरेल, शोभा. २०६४. *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा टंकप्रसाद आचार्यको भूमिका*. अप्रकाशित, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

बाँडा, सुन्दरानन्द. २०१९. *त्रिरत्नसौन्दर्य गाथा*. धनवज्र वज्राचार्य (सम्पा.). काठमाडौं : नेपाल सांस्कृतिक परिषद् ।

182 **नेपालको प्रशासनिक सुधारका आयामहरू**

- बास्कोटा, पुरुषोत्तम र शर्मा, निरञ्जन. २०५५. **नेपालको राजनैतिक इतिहास (१८४-१९५१ ई.सं.)**, कीर्तिपुर : नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. ।
- बुच, एन्.एम्. एण्ड अदर्स. सन्. १९५२. **रिपोर्ट अफ द नेपाल एडमिनिस्ट्रेटिभ रिअर्गनाइजेसन कमिटी**. नयाँ दिल्ली : गर्भन्मेन्ट अफ इन्डिया मिनिस्ट्री अफ एक्सटर्नल् एफेयर्स ।
- वैद्य, तुलसीराम र मिश्र, तीर्थप्रसाद. सन् १८४६. **नेपालको राजनैतिक इतिहास (ई.सं. १७८-१८४६)**. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- रेग्मी, डिल्लीरमण. सन् १९५८. **ए सेन्चुरी फ फेमिलि अटोक्रेसी इन नेपाल**. नेपाल : नेपाली नेशनल कांग्रेस ।
- रोज, लियो ई. सन् १९७१. **नेपाल स्ट्राटेजी फर, सर्भाइवल**. बम्बै : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- सिजापति, गंगाविक्रम. २०१९. “नेपाली प्रशासन व्यवस्था विभागको रूपरेखा,” सतीशकुमार. सन् १९६७. **राणा पोलिटी इन् नेपाल**. बम्बई : एसिया पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- शर्मा, बालचन्द्र. २०२७. **नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा**. वाराणसी : श्रीमती कृष्णकुमारी देवी ।
- श्री टंकप्रसाद आचार्य,” **टंकप्रसाद आचार्य स्मृति ग्रन्थ**. काठमाडौं : टंकप्रसाद आचार्य स्मृति प्रतिष्ठान ।
- श्री ५ को सरकार प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०२५**. श्री ५ को सरकार, प्रशासन व्यवस्था विभाग ।
- श्रेष्ठ, तुलसीनारायण. २०५४. “प्रशासन सुधारको रूपमा टंकप्रसाद आचार्य,” **टंकप्रसाद आचार्य स्मृतिग्रन्थ**. काठमाडौं : टंकप्रसाद आचार्य स्मृति प्रतिष्ठान, पृ. १७० ।
- Cooper, T.L. (ed.). **Hand Book of Adminsitrative Ethics**. Second Edition, Los Angeles: University of Southern.